

УДК 093

*Ірина Ємельянова (Миколаїв)***МАРГІНАЛЬНІСТЬ ЯК РИСА УКРАЇНСЬКОГО СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ТИПУ**

На сьогоднішній день характерною рисою наукового дослідження є міждисциплінарний зв'язок та проблемно-орієнтований підхід. Суттєвою проблемою українського суспільства, яке переживає затяжний перехідний період, з усіма властивими негативними наслідками є маргінальність. Ця наукова категорія є соціально визначеною. Маргінальність - термін, який традиційно використовують в соціології та соціальній філософії для аналізу межового становища особистості по відношенню до будь-якої соціальної спільності, який має відображення на психіку та образ життя [1].

Дослідники соціальних процесів фіксують стан маргінальності, який є характеристикою не тільки особистості, але й групи та суспільства. Проте зазначене соціальне явище впливає на специфіку історичних процесів і становить предмет наукової зацікавленості для істориків, які осмислюють минуле країни та намагаються пояснити процеси в сучасному українському суспільстві.

У сприйнятті історії суспільства склалося два основних підходи, які позначають характер дій людини в суспільному житті. Згідно з першим суспільство сприймається як живий організм, який розвивається за законами природної еволюції та зміни стереотипів поведінки, системи цінностей. У цьому варіанті майбутнє народжується з минулого, а воля людини, її розум визначають шлях розвитку історії. У другій моделі суспільство розкривається як механізм, що створюється свідомою діяльністю людини і розвивається нею відповідно до об'єктивно нових потреб соціальної реальності. У цьому варіанті наголошується на ролі світовідчуття та світосприйняття людиною суспільного розвитку, як основи їхньої історичної творчості. В історичній реальності склалося так, що сприйняття українця було сформовано під впливом якісних змін між загальними періодами історії.

Маргінальність як особливий стан суспільства вивчався істориками в ракурсі дослідження інтервалу історичних подій (утворення Київської Русі – період феодалної роздробленості – перенесення політичного центру до Галицько-Волинського князівства – татаро-монгольська навала – експансія Польщі та Литви – період Руїни), а також з метою осмислення суперечливого характеру соціальної дійсності на той історичний час. Серед сучасних дослідників дана проблема є сферою інтересів таких дослідників: В. Кизими, Ю. Павленко, Р. Симоненко, В. Скоблика, О. Донченко та інших [2]. Так В. Скоблик розвиває концепцію міжцивілізаційних зустрічей різних суспільств, Р. Симоненко періоди кардинальних змін в історії країни пов'язує з домінуванням геополітичного чинника, комплексно досліджує цивілізаційну орієнтацію України Ю. Павленко.

Розглядаючи маргінальність, притаманну певній соціокультурній групі або історично сталій спільноті, науковці наголошують, що індивід у цій ситуації виступає не як автономний елемент, а як основа для розуміння специфіки функціональної системи «особистість - суспільство». Таким чином, відбувається дослідження людини не «зсередини», а «ззовні»- як елемента соціальної системи, учасника соціальної взаємодії, співставлення її відношення з природою, суспільством та самим собою.

Специфікою соціологічного підходу є те, що маргінальність виступає однією з основних категорій пізнання. У західноєвропейській науці склалися два основних підходи в дослідженні маргінальності – культурологічний та соціально-структурний. У рамках першого, маргінала розглядають як людину проміжного стану, невірноважену в своєму соціальному статусі, як таку, що поверхово сприймає протилежні культурні

середовища і як результат - стан відчуженості, душевного розладу та девіантної поведінки. За змістом другого, маргінала сприймають, як людину радикальну в своїх поглядах, як таку, що самостійно відсторонилася від соціальної структури, від суспільних норм. Для маргіальної людини характерна антисуспільна поведінка, яка пояснюється невизначеним межуванням.

Вже Г. Зіммель вивчав соціальний тип чужинця, який знаходиться в межах групи, але не цілком належить їй. Маргіальність особистості вивчали соціологи Р. Парк, А. Антоновські та Р. Хінрікс.

Специфікою вітчизняних досліджень маргіальної проблеми є те, що маргіальність довгий час вважалася винятково рисою капіталістичного суспільства. Проте суспільні зміни середини 80 рр. ХХ ст. (зміни в структурі суспільства, трансформація свідомості, нова хвиля міграцій, прояви девіації) поставили цю проблему як атрибут соціальної дійсності та загальну проблему суспільства. До розгляду взаємозв'язку між категоріями «маргіальність» - «відчуження» вдалися такі соціологи як Є. Головаха, Т. Заславська, Л. Іоніна. Взаємозв'язок «маргіальність» - «девіація» характеризували В. Добреньков, Ю. Золотарьов, А. Личко. Досліджувалися проблеми маргіналізації соціальних груп (В. Фролов), маргіальність під час суспільних трансформацій (Л. Кемалова). У роботах згаданих авторів знайшли відображення соціально-філософський, соціологічний, культурологічний підходи, які поєднують етнокультурну, структурну та статусно-рольову концепцію [3]. Отже, специфіка категорії «маргіальність» для вітчизняних соціологів полягає в тому, що вона відносно нова на відміну від західноєвропейської соціологічної школи.

Для розгляду запропонованої автором проблеми та враховуючи названі підходи, слід прийняти наступне: маргіальність за своєю природою є явищем, яке відображає суспільні трансформації, перехідні стани соціальної структури, новий рівень суспільної інтеграції, слабкість соціальних зв'язків, зміни в свідомості, крах системи

цінностей. Маргіальність як суспільний процес носить суперечливий характер, тому може бути оцінена як негативно, так і позитивно.

В етнічній системі історики фіксують маргіальний стан як правило тоді, коли особа знаходиться не просто на межі етнічних культур (або по-іншому, перекидає своєю внутрішньою позицією цінності двох культур), а тоді, коли ці цінності несумісні, антагоністичні (Захід-Схід). Саме це породжує феномен етнічної маргіальності особи у точному значенні цього слова.

В «Етнічному довіднику» дослідник М. Шульга надає таку характеристику духовного світу етнічного маргінала:

- проявляє психічну нестійкість — він прагне одночасно жити у двох світах, але по-справжньому не живе в жодному з них;
- його духовний світ конгломеративний: від одних цінностей він відцурався, а інші не увібрав;
- маргінал постійно шукає опору, стабільність. Досягнення останньої він вбачає у прилученні до якогось авторитету;
- його супроводжує тривожність, він нерідко втрачає здатність розрізняти моральні та духовні позиції.

Втрата коренів, моральних та культурних основ робить маргінала особою з втраченою ідентичністю. Втративши своє «я», він готовий злитися з чужим «я», для того, щоб у такий спосіб зафіксувати свої суспільні координати, ухопитись за щось певне, чітке, зрозуміле [4].

Як з'ясували історики ХХ ст. ментальність виступає однією з основних характеристик буття народу [5]. Відомо, що менталітет виконує одну з функцій інтерпретаційної моделі, а ментальність відображає сторони буття соціальних спільностей і виявляє рефлексію індивіда на реальність. Зважаючи на це, слід мати на увазі, що проблема маргіальності для України є проблемою, яка має зв'язок з ментальністю.

Серед провідних чинників формування менталітету сьогодні виступає спосіб

життя та вплив на суспільство технічної цивілізації. Усе разом це значно змінює поведінку людини, змінює її ментальність та значною мірою психологію. Характеризуючи український менталітет сьогодні слід визнати його неоднорідність, як наслідок історичних чинників його формування, домінування міського способу життя, вплив західної цивілізації. Зазвичай в українському суспільстві був визнаним «міський спосіб життя» як взірець, але він змішувався або ж накладався на традиційно усталений сільський, що мало відображення на ментальність українця.

Зараз широко ведуться дослідження в таких напрямках внутрішньої структури менталітету як метасоціальний рівень та соціальний відгук, духовна самість та партикулярна культура. Зазвичай фахівці визнають неоднорідність українського менталітету, як наслідок історичних особливостей його формування, домінування міського способу життя, вплив західної культури. Тому можна сприймати наявний вплив маргінальності на менталітет народу.

Українська ментальність формувалася в боротьбі та ще й під впливом домінування геополітичного чинника. Менталітет українця є суперечливим тому, що життя та культура наших пращурів зазнавали впливу фактору геополітичної «межовості» (за О. Кульчицьким) та фактору зовнішнього стимулу, які були домінуючими. Саме це вражало сенсорику настільки, що в один період ми маємо справу з різними типами людей, при тому що вони належать до одного архетипу (козак-лицар та прихована особистість). Причиною співіснування цих двох типів є постійний дистрес (життя за умов внутрішньої нестабільності в поєднанні з зовнішньою загрозою для життя). Дистрес зафіксувався в національному підсвідомому і кожен раз актуалізувався для українця протягом історії, ставлячи питання: як діяти? Можливо, саме тому український індивідуалізм, який домінує в сучасних умовах, дає наслідки, що є протилежними класичним. Бо саме в класичному варіанті його реалізації

передбачається індивідуалізація через соціальну спільноту, активність та експансія на зовнішнє середовище. При цьому напевно, слід мати на увазі (особливо враховуючи тезу про антропологічну неперервність людності у Середньому Подніпров'ї), що такі впливи накладаються на базові генетичні та ментальні ознаки власне українців, що урізноманітнює український тип.

В історії України періодами коли відбувалася якісна зміна світовідчуття та сприйняття українцями життєвих реалій були XIII-XIV ст., XVII-XVIII ст. Про це до речі йшлося в роботі автора цієї статі «Сучасна інтерпретація деяких аспектів історії України-Русі в «Осягненні історії» А.Дж. Тойнбі» [6]. Це періоди зрушень в розумінні життєвих параметрів суспільства, в розумінні людиною себе та своєї діяльності. В ці періоди українець «сприймав виклики з боку зовнішніх сил» [7]. При цьому слід зазначити, що українці кожного разу намагалися вийти на рівень етнічної консолідації.

У суспільствах транзитивного характеру особливо помітними є історичні умови формування та життєдіяльність, коли масова орієнтація налаштована на збереження власне етнічного буття. В таких умовах, в українській дійсності сформувався та закріпився адаптативний тип, який існує поряд з архетипом. Під архетипом розуміють початковий образ, початкову ідею, природний образ, який закріплюється в розумі через певні символи, які сприймають люди в соціальному просторі. Архетип пов'язаний не просто з культурою та історією, а також і з соціалізацією особи. Остання має вираження через засвоєння соціального досвіду, цінностей, норм, інтеріоризацію. Отже, слід визнати, що архетип закріплюється в несвідомому та перевтілюється у споконвічні образи.

Адаптативним типом виступає біологічна реакція на комплекс умов навколишнього середовища, яка забезпечує стан рівноваги популяції з цим середовищем і знаходить зовнішнє втілення у архетипі. Цей тип виступає явищем спадковим, можливо припустити,

що в українця він зафіксувався на генетичному рівні. Таким чином, сама природа закріплює в поведінці представника риси архетипу. Природа сприяла тому, що на території України мав би скластися такий соціокультурний тип: урівноважений, толерантний, самодостатній, нормативний, позбавлений жорстокості та агресивності, ліричний та емоційний. При цьому важливим є присутність фактору «життя на межі», який породжував самоізолюваність індивіда в соціумі. Так соціальна маргінальність була закладена самою природою України бо сприяла розвитку волелюбності, спонтанності, емоційності та здорового індивідуалізму. Ця характеристика знаходить відображення в проявах українського індивідуалізму про який окремо в своїй роботі «Архетипи соціального життя і політика» згадують дослідники О. Донченко, Ю. Романенко [8]. Існування такої особливості українського соціокультурного типу М. Юрій пояснює постійною присутністю ризику межовості для українських земель. На його погляд це є першою специфічною рисою народу і суспільства. Ця специфіка зумовлює характер цивілізаційного переходу, що сформувала в результаті реакції власного розколу суспільства. Цей розкол породжує «соціокультурну суперечність», яка на українському ґрунті загострюється через геополітичне становище [9]. М. Юрій наголошує на існуванні того факту, що сплав двох цивілізацій (західної та східноєвропейської) породжує особливу «проміжну цивілізацію», в якій немає стійкого фундаменту, проте присутні різні типи форм взаємодії культурних традицій.

Цивілізаційний розкол, який стався в XIII ст., слід сприймати як з одного боку навала татаро-монголів, а з іншого – наступ Заходу, а в наш час простежити наслідки розколу можна на прикладах співставлення буття Західної і Східної України. Специфіка цивілізаційного розколу в історії України знайшла відображення звісно в менталітеті українця, в домінуючій його рисі - розхитаності поведінкового типу. Слушно

в цьому випадку зазначив М. Юрій про те, що в цивілізаційній системі координат склався своєрідний гібрид проміжної цивілізації, який діє у напрямку протилежному розколу, тобто інтегрує суспільство [10].

Говорячи про український соціокультурний тип слід нагадати, що він сформувався під дією не внутрішнього, а зовнішнього чинника в більшій мірі. Буття людини відбувалося в умовах подвійного дистресу (в умовах відсутності соціального комфорту та існування на межі «між життям та смертю»). Факторами стресогенезу для українського народу були наступні: постійні міграційні процеси, життя «на межі», домінування геополітичного фактору.

Розглянутий матеріал акцентує увагу істориків на явище маргіналізації тому, що це дозволяє виявити особливості розвитку народу. На нашу думку, психокультурна маргінальність українця перейшла в маргінальність історичну через такі об'єктивні факти, як розташування України між Сходом і Заходом, присутність двох стилів життя: авантюрно-козацького та таємного існування (за таких обставин людина не виявляє своїх здібностей, не демонструє себе в суспільстві, а живе приватно-непомітно) і тому в українській суспільній моделі є відсутнім елемент соціальної комунікації, який відповідає за реалізацію спільної мети.

Підводячи підсумки наголошуємо, що українську історичну маргінальність, можна сприймати як наслідок: 1. поліетнічності Київської Русі; 2. наявності цивілізаційного розколу XIII століття; 3. відкритості української соціальної системи; 4. закріплення межового типу існування суспільства; 5. дієздатності системи «виклик - відповідь», яка склалася протягом історії України та сформувала у відкритому суспільстві прихованого маргінала.

З цього важливим є те, що позитивним наслідком історичної маргінальності українців виступає така риса: спроможність частин розколотого суспільства забезпечити своє

самозбереження та функціонуючи на межі, виробити своєрідний гібрид, як результат синтезу різних впливів культурних традицій Заходу і Сходу. В наш час явище маргіналізації за характеристикою Є. Головахи та Н. Паніної є наслідком пострадянських трансформацій, тому український соціум продукує соціопатію, яка набуває масового характеру. Розвиваючи ідею згаданих соціологів, історики визнають факт аномічної гри, яка притаманна українському соціуму (М. Юрій).

Характеризуючи специфіку маргіналізації сьогодні, слід зазначити, що вона посилюється через глобалізаційні процеси, тривалу економічну кризу, деформацію свідомості та моралі, трансформаційні зміни в структурі суспільства. Отже, масовий характер маргіналізації сьогодні, призводить до поглиблення внутрішньої маргіналізації індивідів, при цьому в українському варіанті вона набуває характеру подвоєння (на історичну маргінальність накладається маргінальність, викликана всеохоплюючими трансформаційними процесами в суспільстві). Темою інших досліджень, за цією тематикою, може бути характеристика аномічної гри в минулому українського народу.

З усвідомленням цих обставин актуальною залишається нагода визначити перспективу розвитку країни у ХХІ столітті. Для України, принаймні, є два шляхи: перший – за варіантом розвитку соціальної системи, яка є закритою для комунікацій та контактів, на манер «законсервованого типу», а другий – визначитися з роллю культурного

провідника між Сходом та Заходом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Современный философский словарь.- Минск: Книжный дом, 2003. - С.593-594.
2. Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації. – К.: Либідь, 2000; Павленко Ю.В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. – К.: Либідь, 1991; Симоненко Р.Г. Про геополітичний фактор в історії України // Український історичний журнал. - 2001. - №3; Скоблик В.П. Історія Русі-України XI-XVIII ст. у контексті між цивілізаційних відносин // Український історичний журнал. - 1998. - №8.
3. Кемалова Л.И. Маргинальность в Украине // Ученые записки Таврического национального университета. Серия «Политические науки». - Симферополь, 2004. - Т.17 (56), № 2. – С.118-125; Шульга М. Національна, політична маргіналізація за умов системної кризи // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2002. - №2; Головаха Є., Паніна Н. Пострадянська інституалізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2006. - №3. - С.36-50; Шипунова Т.В. Агрессия и насилие как элемент социокультурной реальности // Социологические исследования. - 2002. - №5.
4. Шульга М. Маргінал етнічний // Українська етнографія. Етнічний довідник: поняття та терміни. - <http://etno.iatp.org.ua/glossary/m.html>
5. Шлемкевич М. Душа і пісня // Українська думка. - К., 1992.- С.110; Донченко Е.А. Соцментальна психіка. - К.: Либідь, 1994.- С.82.
6. Ємельянова І.А. Сучасна інтерпретація деяких аспектів історії України-Русі в «Осягненні історії» А.Дж. Тойнбі // Наукові праці Миколаївського державного ун-ту ім. П. Могили комплексу «Києво-Могилянська Академія». Серія «Історичні науки». - Миколаїв, 2006. - Т.52. – С.110-114.
7. Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації. – К., 1995. - С.181.
8. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика. - К.: Либідь, 2001. – С.207-209.
9. Юрій М.Ф. Соціокультурний світ України. - К.: Кондор, 2003. – С.20-21.
10. Ibid. - С.35.

Ірина Ємельянова. Маргінальність як риса українського соціокультурного типу

Автор звертається до проблеми маргінальності, розкриває багатоаспектність та міждисциплінарність даної категорії. Поглиблене дослідження та аналіз феномену маргінальності українського соціокультурного типу дає змогу осмислити сучасні українські реалії.

Irina Emeljanova. Marginality as feature Ukrainian sociocultural type

An author addresses the problem of marginality, which exposes multidimensional features of this category. Deep research and analysis of the marginality phenomenon enables to be comprehended in the modern Ukrainian reality.

Надійшла до редакції 6.12.2007 р.